

<https://doi.org/10.52027/18294685-mhl2024.1>

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՄՇԵՐ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՄԱՐԶԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԻՄԱՍՏԱՎՈՐՈՒՄԸ ԱՐՑԱԽԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ մշակույթ, Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ, կուլտուրոցիդ, Արցախի պաշտպանության բանակ, ազատագրական օպերացիաներ, Ադրբեջան, ագրեսիա, վանդալիզմ, պատմաճարտարապետական հուշարձաններ, վերաիմաստավորում, հայրենադարձություն:

Keywords: culture, Nagorno-Karabakh Autonomous Region, culturicide, Artsakh Defense Army, liberation operations, Azerbaijan, aggression, vandalism, historical and architectural monuments, reinterpretations, repatriation.

Ներածություն

Ինչպես հայտնի է, 1991-1992 թթ. դիմագրավելով Ադրբեջանի զինված ուժերի ագրեսիային և հետապնդելով մարտի դաշտից ճողոպրող հակառակորդին՝ Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերը (1993 թ. նոյեմբերի 10-ից՝ պաշտպանության բանակ) մինչև 1994 թ. մայիսը ազատագրել էին պատմական Հայաստանի Սյունիքի, Արցախի և Ուտիքի նահանգների երբեմնի տարածքները, որոնք Լենին-Մուստաֆա Քեմալ դավադիր գործարքի հետևանքով ապօրինաբար բռնակցվել էին Խորհրդային Ադրբեջանին: Վերջինիս կառավարությունները, շարունակելով Թուրքիայի իրականացրած արմենոցիդի քաղաքականությունը Անդրկովկասում, կոտորածների, էթնիկ գտումների և բռնի կրոնափոխության հանցավոր եղանակներով հայրենագրելու էին տոհմիկ հայ բնակչությանը, իսկ բռնագավթված բնակավայրերում անխնա ոչնչացնում կամ յուրացնում հայ մշակույթի բազմադարյան ժառանգությունը: 2020-2023 թթ. ագրեսիայից և Արցախի Հանրապետության ինքնիշխան տարածքի բռնագավթումից հետո ավելի սանձարձակ դարձած Ադրբեջանի ագրեսիվ քաղաքականության նպատակն է անհետ ոչնչացնել հայ մշակույթի արժեքները, որոնք պատմական տարբեր ժամանակներում ծառայել են Արցախի տոհմիկ հայ բնակչության ազգային ինքնության պահպանմանը և զավթիչներից հայրենի եզերքի պաշտպանությանը:

Պատմաբան Ռուբեն Զարգարյանը, հղում կատարելով հուշարձանագետ Հրաչիկ Հարությունյանի տեղեկություններին, նշել է, որ Խորհրդային իշխանության և Արցախի դեմ 1988 թ. վերսկսված ագրեսիայի տարիներին պատմական Արցախի տարածքում «ավերվել, պայթեցվել և հիմնահատակ ոչնչացվել են 167 եկեղեցիներ, 8 վանական համալիրներ, 123 պատմական հայկական գերեզմանոցներ և 47 բնակավայրեր: Չարդուփշուր են արվել 2500 և ավելի քան 10.000 տապանաքարեր. բուլդոզերներով երկրի երեսից ջնջվել են 13 պատմահնագիտական հուշարձաններ [Заргарян, 2021]:

Հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգության ոչնչացման կամ յուրացման Ադրբեջանի քաղաքականությունը բազմաթիվ անդրադարձներ են եղել [Պետրոսյան, 1990, Հայ մշակույթը,

1997, Դիլանյան, 2010, 150-159, Պարսամյան, 2010, 160-171, Պետրոսյան, 2010, 137-149], սակայն ինչպես հնչեցված ահազանգերը, այնպես էլ իրավասու մարմիններին հասցեագրված բողոք-նամակներն արձագանք չէին գտնում: Ադրբեջանի վանդալիզմն ու իրականացրած կուլտուրոցիդը կասեցվեցին Արցախի ՊԲ ազատագրական օպերացիաների շնորհիվ, երբ Հայոց Արևելից կողմանց երբեմնի պատմական տարածքներից վերջապես հեռացվեցին ադրբեջանցի զավթիչները:

1992-1994 թթ. Արցախի ՊԲ ազատագրական օպերացիաների ընթացքում ազատագրվել և ոչնչացման ուղղակի վտանգից փրկվել են հայ մշակույթի շուրջ 1700 միավոր կոթողներ [Կարապետյան, 1999, 7]: Նախաձեռնելով սույն հոդվածը՝ նպատակադրվել ենք ներկայացնել ԼՂԻՄ 1920-1940-ական թվականների մշակույթի առավել կարևոր ձեռքբերումները, ինչը հնարավորություն կտա պատկերացում կազմել հայ մշակույթի այն հարուստ ժառանգության մասին, որի փրկության հրամայականը լրացուցիչ շարժառիթավորում էր ՊԲ ազատագրական օպերացիաներն իրականացնող ազատամարտիկներին: Ակներևաբար, առաջիկայում հարկ է լինելու անդրադառնալ նաև ԼՂԻՄ 1945-1988 թվականների մշակույթին, որպեսզի ամբողջանան մեր պատկերացումները հայ մշակույթի արցախյան ճյուղի, Խորհրդային Ադրբեջանում հայկական մշակութային արժեքների նպատակային կուլտուրոցիդի և դա կանխելու մտահոգությամբ ՊԲ 1992-1994 թթ. ազատագրական առաքելության մասին: ԼՂԻՄ խորհրդային շրջանի հայ մշակույթը երկու շրջափուլով դիտարկելը թելադրված է դրանց առանձնահատկություններով:

Նյութական մշակույթը

Ոչ լրիվ տվյալներով՝ Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում 1990-ականների սկզբին հաշվվում էին շուրջ 1800 պատմաճարտարապետական հուշարձաններ, որոնցից 520-ը՝ Մարտակերտի (նախկին Ջրաբերդի) շրջանում [Ավագյան, 1991, 95]: Դեռևս ձեռքի տակ չունենք մինչ այդ Խորհրդային Ադրբեջանում ոչնչացված կամ յուրացված հայկական մշակութային արժեքների գույքագրման արդյունքները⁵, սակայն, առանձին հուշարձանների կամ ձեռագրերի նկատմամբ ադրբեջանցիների վանդալիզմի օրինակներով կարող ենք եզրակացնել, որ մինչև 1918 թվականը, երբ պատմության թատերաբեմ է իջել ինքնահռչակ Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետությունը, շատ ավելի մեծ է եղել հայկական մշակութային արժեքների թիվը:

Հուշարձանագետ Շահեն Մկրտչյանը մարզային պատմաերկրագիտական թանգարանի տնօրեն աշխատելու ժամանակ հարուստ նյութեր է հավաքել և տպագրել արժեքավոր աշխատություն Լեոնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանների մասին, որն ունեցել է հայերեն և ռուսերեն մի քանի հրատարակություններ [Մկրտչյան 1980, 1985, Мкրтчян 1989, 1989]: Ներկայացնելով մարզի տարածքում գտնվող հուշարձանները՝ հեղինակը ջանացել է ցույց տալ դրանց համահայկական ու քաղաքակրթական արժեքը, ճարտարապետական հորինվածքների առանձնահատկությունները՝ միահյուսելով հայոց պատմության արցախյան հատվածի կարևոր դրվագները: Մասնավորապես, հանրագիտարանային տեղեկություններ են հաղորդվում Արցախի ոչ միայն նախնադարյան ժամանակաշրջանի, այլև վաղ միջնադարի, 9-13-րդ և հետագա դարերի հնագիտական, պատմական և

⁵ Պահանջված են ՀՀ և սփյուռքի գիտական ու հետազոտական ներուժի անմնացորդ օգտագործմամբ Խորհրդային Ադրբեջանի տարածքում հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացման կամ օտարման վերաբերյալ վիճակագրական հավաստի տեղեկությունների ամբողջացումը և մեկ միասնական փաստաթղթի տեսքով շրջանառումը, ինչը զսպող գործոն կամ գանգատի փաստական հիմք կարող է դառնալ ներկայումս Արցախի Հանրապետության բռնազավթված տարածքներում և Ադրբեջանում անպատիժ մոլեզնող հայկական կուլտուրոցիդի դեմ:

ճարտարապետական նշանավոր համակառույցների, վանքերի, եկեղեցիների, բնակավայրերի, ամրոցների, ինժեներական և կենցաղային բնույթի հուշարձանների մասին: Շ. Մկրտչյանի աշխատության ատաղձն են կազմում հայ ճարտարապետության հանրագիտարան համարվող Գանձասարին, Դադի կամ Խութավանքին, Գուշավանքին, Ամարասին, Շուշիի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցուն և այլ հոյակապ պատմական կոթողներին նվիրված էջերը, որոնք ժամանակին կարևոր դեր են խաղացել հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական ու հոգևոր-մշակութային կյանքում [Ավագյան, 1991, 96-98]:

Արցախի պատմաճարտարապետական հուշարձանների երկարամյա ուսումնասիրությունների արդյունքները անվանի հուշարձանագետը ամփոփել է ավելի ուշ հրատարակված վեհաշուք աշխատությունում [Мкртчян 2000]:

Արցախի նյութական մշակույթի տարբեր ճյուղերը գիտականորեն ուսումնասիրված են [Բարխուտարեանց, 1895, Ոսկեան, 1953, Բարխուդարյան, 1982, Հակոբյան, 1991, Հասրաթյան, 1992, Ղուլյան, 2001, Մինասյան, 2015]: Այդ ուսումնասիրությունները որակական նոր մակարդակի հասցվեցին Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպության ջանքերով [Կարապետյան, 1999, Ղուլյան, 2001, Կարապետյան, 2004, Այվագյան; Կարապետյան, 2011, Կարապետյան, 2017], ուստի այստեղ վերստին դրանց անդրադառնալը նպատակահարմար չէ:

Լուսավորության գործը

1922-23 թթ. ուսումնական տարում Լեռնային Ղարաբաղում լուսավորության գործի վիճակին անդրադարձել է Ինքնավար Մարզի ժողովրդական կրթության բաժնի վարիչը, որի զեկուցագիրը թարգմանաբար հրապարակվել է ժամանակի պաշտոնական մամուլում: Ըստ այդմ՝ Մարզում գործել է «79 առաջին աստիճանի դպրոց 4750 աշակերտությամբ և 153 ուսուցչով: Երկրորդ աստիճանի ոչ մի դպրոց» [Լուսավորության գործը Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղում, 1924, 2]: Ոլորտի պատասխանատուն ներկայացրել է դպրոցների նյութատեխնիկական բազայի անմխիթար վիճակը. «Դպրոցները գուրկ են եղել ամենանհրաժեշտ պարագաներից, բոլորովին չեն ունեցել դասագրքեր և գրենական պիտույքներ» [Նույն տեղում]: Լավատեսություն չէր ներշնչում մանկավարժական կադրերի բարոյահոգեբանական վիճակը: Ըստ նույն հրապարակման՝ անմխիթար պայմաններում «աշխատող, այն էլ մի քանի տարիների ընթացքում չափազանց ծանր տնտեսական վիճակ ապրած ուսուցչությունը բոլորովին անտարբեր վերաբերմունք է յուրացրել դեպի դպրոցը և չափազանց թերացել իր աշխատանքների մեջ» [Նույն տեղում]: Այդ իրադրության պատճառով «ուսուցչության մի մասը (ամենալավ) հեռացել է, իսկ ամենացավալին այն է, որ ստեղծվել է չափազանց բացասական վերաբերմունք դեպի դպրոցը գյուղացիության և տեղական-գյուղական իշխանության կողմից» [Նույն տեղում]:

Հետագա տարիներին, թեև որոշակի առաջընթաց նկատվել է, սակայն լիարժեք զարգացման մասին հավաստի փաստեր չկան, ընդհակառակը, Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների խտրական, հակահայկական քաղաքականությունը խոչընդոտում էր արցախցիների նախաձեռնությունների իրագործմանը: Այդ մասին են փաստում «Կաճառ» գիտական կենտրոնի արխիվում պահվող ԼՂԻՄ ժողովրդական կրթության վերաբերյալ պաշտոնական գրությունները և հաշվետվությունները [ԿԳԿԱ, ֆ. 79, գ. 11], որոնց մի մասը հրապարակել ենք «Կաճառ» տարեգրքում [Арутюнян, Мгдесян, 2017, 109–164]:

1924 թվականին Լեռնային Ղարաբաղում 15 քահանաներ դարձան ուսուցիչներ, սակայն նրանց նկատմամբ ցուցադրական անվստահություն էր արտահայտվում: Եկեղեցու նկատմամբ բռնությունները բացահայտ դարձան 1929 թվականից: Տեղական իշխանություններն, առանց հաշվի առնելու գյուղացիների ցանկությունները, 1930-ական թվականներին նրանց առջև փակեցին վանքերի ու եկեղեցիների դռները՝ հավատացյալներին քշելով Սիբիր:

Կողոպտվեց եկեղեցու ամբողջ հարստությունը, արժեքավոր գրքերը, սրբապատկերները այրվեցին, իսկ շինանյութերը օգտագործվում էին այլ, հիմնականում տնտեսական նշանակությամբ [Ասրյան, 2016, 104]:

1920-ական թվականներին Լեռնային Ղարաբաղում ընդլայնվեց տարբեր աստիճանների դպրոցների ցանցը: Գործում էր աշխատանքային միասնական դպրոցի երկու տիպ: Առաջին աստիճանի աշխատանքային դպրոց՝ 5-ամյա դասընթացով, երկրորդ աստիճանի աշխատանքային դպրոց՝ 4-ամյա դասընթացով: Նույն թվականին ստեղծվեցին նոր տիպի դպրոցներ՝ բանֆակներ, որոնք զգալի դեր կատարեցին արտադրության մեջ աշխատող բանվորներին միջնակարգ կրթություն տալու, ինչպես և բարձրագույն ուսումնական հաստատություն ընդունվելու գործում: Նշված ժամանակաշրջանում մարզի մի շարք գյուղերում բացվում էին գյուղերիտ դպրոցներ, որոնք ընդհանուր գիտելիքներ տալուց բացի՝ սովորողներին ծանոթացնում էին գյուղատնտեսության հիմունքներին: Այստեղ սովորում էին չքավոր և միջակ գյուղացիների 13-18 տարեկան երեխաները: Եթե 1922-24 թվականներին Լեռնային Ղարաբաղում գործում էր 25 գյուղերիտ դպրոց, ապա 1928-29 թվականներին դրանց թիվը հասավ 87-ի [Հարությունյան Գ., 1985, 92]:

1920-ական թվականներին ԼՂԻՄ-ում ստեղծվեցին առաջին միջնակարգ-տեխնիկական հաստատությունները, որոնց թիվն արդեն 1930-ական թվականներին հասավ վեցի: Դրանցից արդյունավետ աշխատանք էին կատարում Ստեփանակերտի գյուղատնտեսական ու բժշկական, Շուշիի մանկավարժական, Հաղարծի ագրոնոմիական ու մանկավարժական տեխնիկումները և ուսումնարանները [Ավագյան, 1982, 59]:

Գրականություն և մամուլ

Բարձրարվեստ գրականության հարուստ ավանդույթներ ունեցող պատմական Արցախի մի մասի վրա կազմավորված ԼՂԻՄ-ում 1920-1940-ական թվականներին գեղարվեստական խոսքը զարգանում էր պրոլետկուլտի գաղափարական կաղապարներով: Արդեն 1920-ականներին ԼՂԻՄ-ում գրասերների ջանքերով ու նախաձեռնությամբ վերակենդանացավ գրական կյանքը: 1923 թ. մարտին Ստեփանակերտում կազմակերպվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի պրոլետգրողների ասոցիացիան [Ավագյան, 1982, 50]:

ԼՂԻՄ-ը ժառանգեց տպագրական աղքատ բազա: Ս. Օրջոնոկիձեի ցուցումով խորհրդային տարիներին Շուշիում գործում էր փոքրիկ տպարան: Տպարանը 1923 թ. հուլիսին տեղափոխվեց Ստեփանակերտ, որի հիման վրա հրատարակվում էր «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթը» [Ավագյան 1969, 214]: 1923 թ. ապրիլի 4-ից Շուշիում Սերո Մանուցյանի խմբագրությամբ լույս էր տեսել Ղարաբաղի կոմիտեի գավկուսկոմի օրգան «Ղարաբաղի գեղջուկ» թերթը, որի էջերում հիմնականում տեղ էին գտնում հողային հարցի վերաբերյալ նյութեր, պարբերաբար լուսաբանվում էր, թե ինչ միջոցառումներ են իրականացվում հողային իրավունքը կարգավորելու ուղղությամբ: «Ղարաբաղի գեղջուկը» մի քանի համարից հետո, երբ Լեռնային Ղարաբաղը ստանում է ինքնավար մարզի կարգավիճակ, վերանվանվում է «Խորհրդային Ղարաբաղ», իսկ 1940 թ. սեպտեմբերի 12-ին՝ «Սովետական Ղարաբաղ» [Ավագյան 1963, 5], 1992-ին՝ «Արցախ», 1994-ին՝ «ԼՂ Հանրապետություն», իսկ 1998-ին՝ «Ազատ Արցախ» [Հարությունյան Մ., 2010, 77, 81, 90-91]:

«Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթը մանրակրկիտ ընտրում էր տպագրվող նյութերը: Առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում գրավոր խոսքի մշակույթին, տպագրվող հոդվածների բովանդակային ու ժանրային կառուցվածքին, ինչի շնորհիվ տարեցտարի բարձրանում էր թերթի մակարդակը: Խմբագրությունը փորձում էր օգնել իր թղթակիցներին, գրույցներ ու խորհրդատվություններ անցկացնել, որպեսզի թղթակիցները նյութերը պատրաստեն ճշմարտացի, ասելիքը ձևակերպեն դիպուկ, օգտագործեն թևավոր խոսքեր, ասացվածքներ, ժողովրդական իմաստություններ:

Հարկ է նշել, որ «Խորհրդային Ղարաբաղի» լույս ընծայման առաջին տարում թերթն ուներ ընդամենը 10-12 թղթակից, որոնց թիվը հետագայում ավելանալով հասնում է 300-ի: Եթե թերթը 1923-ին լույս էր տեսնում 400 օրինակով, ապա 1928-ին՝ արդեն 4600 օրինակով [Ավագյան 1963, 11]:

«Խորհրդային Ղարաբաղ»-ի բազմաթիվ թեմատիկ թերթիկներից համեմատաբար երկար կյանք է ունեցել «Կուլտարշավ» թերթը, որը լույս էր տեսնում 1931 թ. հուլիսից, ամիսը 2 անգամ պարբերականությամբ: Այդ թերթիկի լույս ընծայումը վկայում է, որ «Խորհրդային Ղարաբաղը» շարունակում էր պատշաճ ուշադրություն դարձնել մշակութալուսավորական օջախների գործունեությանը, մանավանդ՝ դպրոցական գործի կարգավորմանը, խրճիթ-ընթերցարանների, ակումբների, ինքնագործ խմբակների գործունեությանը, բնակչությանը գրագետ դարձնելուն: Թերթիկը մինչև 1937 թ. փետրվարի 18-ն ունեցել է 156 համար, որից հետո դադարել է լույս տեսնել [Ավագյան, 1963, 33]:

«Խորհրդային Ղարաբաղ»-ի թերթիկները համապատասխում էին ժամանակի ոգուն, հողվածները գրվում էին օրվա պահանջով, նրանց միջոցով լուսաբանվում էին Մարզի առօրյան, կառավարության որոշումները, ընդունված միջոցառումների կենսագործումը, մի խոսքով բարձրացնում էր աշխատավորների քաղաքական և աշխատանքային ակտիվությունը:

Գրական-գեղարվեստական նյութերը մարդու ներաշխարհի վրա ներգործելու ուժ են ունեցել: Ուստի, պատահական չէ, որ մարզկենտրոն Ստեփանակերտում, 1929 թ. հունվարից լույս էր տեսնում «Կայծ» գրական, գեղարվեստական, քննադատական և գյուղատնտեսական ամսագիրը, որի հինգ համարները լույս են տեսել 32-56 էջ ծավալով և 1000 օրինակ տպաքանակով: Ամսագրի խմբագրական կոլեգիայի մեջ մտնում էին Անդրանիկ Ավագյանը, Արմո Խաչումյանը և Գրիգոր Ներսիսյանը (պատասխանատու խմբագիր): «Կայծ» ամսագիրը գրական-գեղարվեստական գործերից բացի տպագրում էր միայն գյուղատնտեսությանը վերաբերող մի շարք հողվածներ:

1932 թվականից Ինքնավար Մարզի բոլոր շրջաններում ստեղծվում են մայրենի լեզվով շրջանային թերթեր: 1932 թ. հուլիսից սկսում է լույս տեսնել Կոմկուսի Ջրաբերդի (Մարտակերտ) շրջանային կոմիտեի և խորհրդի գործկոմի օրգանը՝ «Սոցիալիզմի ուղիով» թերթը: 1933 թվականից լույս է տեսնում Մարտակերտի մեքենատրակտորային կայանի քաղբաժնի օրգան «Կոլխոզային կայծ» թերթը [Ավագյան, 1963, 33]:

1935 թ. հունիսի 1-ին լույս է տեսնում Կոմկուսի Հաղորդի շրջկոմի և շրջգործկոմի թերթի՝ «Կոլխոզնիկ»-ի անդրանիկ համարը: Թերթը սկզբում հրատարակվում էր 2 էջով, իսկ 1936 թվականի ապրիլի 9-ից՝ 4 էջով [Հարությունյան Մ., 2010, 59]:

Կոմկուսի Մարտունու շրջկոմի և շրջխորհրդի գործկոմի օրգան «Բոլշևիկայն հաղթանակ» թերթի առաջին համարը լույս է տեսնում 1935 թ. հոկտեմբերի 13-ին և գոյատևում մինչև 1941 թվականը [Ավագյան, 1963, 33]:

1934 թ. փետրվարի 10-ին հիմնադրվում է ԼՂ-ի մարզկոմի օրգան «Երիտասարդ բոլշևիկ» հնգօրյա, ապա յոթնօրյա թերթը, որը լույս էր տեսնում սկզբում 2, ապա՝ 4 էջերով:

Թերթը լուսաբանում էր երիտասարդությանը հուզող հիմնախնդիրները, նրան օգնում էր ճիշտ կողմնորոշվել ուսման, դաստիարակության հարցերում: Թերթի կարևոր խնդիրներից էր երիտասարդության կրթական, գիտական մակարդակի բարձրացումը, նրա մտահորիզոնի ընդլայնումը: Թերթը քարոզում էր ընտանիքի և դպրոցի միջև սերտ կապ հաստատելու, մանկավարժների մասնագիտական վարպետությունը բարձրացնելու անհրաժեշտությունը, դպրոցներում կարգուկանոն ամրապնդելու, աշակերտների անհատական կարգապահությունը բարձրացնելու անհրաժեշտությունը: Թերթի էջերում առանձին հողվածներ էին տպագրվում ուսուցիչների մասին, խրախուսվում էր նրանց աշխատանքը, փոխանցվում առաջավոր փորձը: Թերթը իր գրական էջերում հաճախ էր անդրադառնում երիտասարդ ստեղծագործողներին, պատեհաժամորեն նշում գրողների հոբելյանները,

տպագրում նրանց գործերը՝ նպաստելով երիտասարդների գրական ստեղծագործական աշխարհի զարգացմանը [Ավագյան, 1963, 51-56]:

Թատրոն և երաժշտություն

ԼՂԻՄ-ում թատերական կյանքի վերածնունդը կապվում է Բաքվի հայկական թատրոնի դերասան Կարո Ալվարյանի անվան հետ, որը 1923-ին գործուղվել էր Ստեփանակերտ՝ թատրոն կազմակերպելու նպատակով [Ալվերդյան, 1982, 3]: Անդրանիկ ներկայացման համար Կ. Ալվարյանն ընտրել էր Վ. Վաղարշյանի «Օղակում» դրաման: 1932 թ. օգոստոսի 11-ին Ստեփանակերտի նորաստեղծ պետական թատրոնը տվեց իր առաջին բեմադրությունը, ինչն ազդարարեց, որ հայ բեմադրչեստի ևս մի նոր օջախ է ծնունդ առնում Լեռնային Ղարաբաղում: Իր բեղմնավոր ստեղծագործական տարիների ընթացքում նա բեմականացրել է հայ և օտար հեղինակների 150 ստեղծագործություններ, հեղինակել տասնյակ բեմադրություններ, թարգմանել պիեսներ, դաստիարակել դերասանական սերունդներ և գլխավորել Ստեփանակերտի Մ. Գորկու անվան հայկական պետական դրամատիկ թատրոնը:

Կ. Ալվարյանը կրկնում էր հայ բեմի վետերան Հ. Աբելյանի խոսքերը. «Դերասանը բեմից գնալով միայն ծափահարություններ է տանում, ոչինչ չթողնելով իր հետնորդներին, որովհետև նա ոչ գրող է, ոչ էլ գյուտարար, բայց ես բախտավոր եմ ինձ համարում, որ թատրոնից գնալով թողնում եմ իմ տասնյակ սաներին, որոնք այժմ կատարելագործված արվեստագետներ են» [Սովետական Ղարաբաղ, 1971, 4]:

Բացի «Օղակում» և «Պաղտասար աղբար» ներկայացումներից՝ թատերասեր հասարակայնության ջերմ ընդունելությանն արժանացավ նաև Նար-Դոսի «Սպանված աղավնին» [Խորհրդային Ղարաբաղ, 1933, 3]:

1932-33 թվականներին Ստեփանակերտի թատրոնը տալիս է 10 բեմադրություն, ավելի քան 70 ներկայացում, ունենալով 20.000 հանդիսական: Մա մեծ թիվ էր, որովհետև քաղաքը նոր էր բռնել կուլտուրական զարգացման ճանապարհը [Հարությունյան Ս., 1972, 92]:

1936 թ. հունվարին ստեղծվեց մանկական թատրոն՝ Ստեփանակերտի պետական հայկական թատրոնի ֆիլիալի իրավունքով: Նորաստեղծ թատրոնի ռեժիսոր նշանակվեց թատերարվեստի հմուտ գիտակ, դերասան Մինաս Մինասյանը: Մանկական թատրոնի հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ 1936 թ. մայիսի 5-ին պետթատրոնի շենքում [Ալվերդյան, 1982, 13]:

Լեռնային Ղարաբաղը հնուց ի վեր հանդիսացել է արվեստի օրրան, որտեղ արարել են հայտնի արվեստագետներ: Մասնավորապես, Շուշին հայտնի էր որպես երգիչների, տաղանդավոր երաժիշտների, խոշոր արվեստագետների ծննդավայր: Դարեր շարունակ ժողովրդական երգն ու երաժշտությունը, պարերն ու մեղեդիները, երգիչների և գուսանների արվեստը բնակչության լայն խավերի միջոցով պահպանվել և փոխանցվել են սերնդեսերունդ: Որպես արվեստագետների ամենասիրված վայր, ամառվա ամիսներին Շուշի հյուրախաղերի էին գալիս տաղանդավոր երաժիշտներ և համերգային խմբեր: Մշակույթի համար համապատասխան շենք չունենալու պատճառով քաղաք ժամանող համերգային խմբերն իրենց ելույթները ներկայացնում էին բաց երկնքի տակ:

Խորհրդային իշխանության երեք տասնամյակների ընթացքում Ստեփանակերտ և Շուշի քաղաքներում գործում էին երկու երաժշտական դպրոցներ, որոնք իրենց գործունեության ընթացքում տվել են մոտ 300 երաժիշտներ [Կարապետյան Սուր., 1962, 33]:

1925-ին Ստեփանակերտում Ռ. Մելիքյանը և Ա. Քոչարյանը հիմնել են «Հայ երաժշտանոց»՝ երաժշտական տեխնիկումը, որը սակայն երկու տարի հետո փակվեց:

Ստեփանակերտի մանկական երաժշտական դպրոցը հիմնադրվել է 1938 թվականին, Պերճ Հայրապետյանի ջանքերով: Սկզբում դպրոցի սաները ընդգրկված էին երկու խմբերում, բայց առաջընթացը հասցրեց նրան, որ հետագայում ներառվել են դաշնամուրի, քանոնի,

ջութակի, վոկալի և այլ խմբեր: Դպրոց ընդունվող 7-12 տարեկան երեխաների հետ աշխատում էին փորձառու դասատուներ: Հաճախ էին անցկացվում բաց դասեր և սեմինարներ: Դպրոցի սաները տարբեր ժամանակներում իրենց ուժերը փորձել են միջազգային մրցույթներում և հասել հաջողությունների [Ստեփանակերտ, 2000, 3]:

Երաժշտությունը Լեռնային Ղարաբաղում հնուց անտի մեծ ժողովրդականություն էր վայելում: Գրեթե յուրաքանչյուր ընտանիքում հանդիպում են կամ նվագողի, կամ երգողի կամ էլ արտասանողի: Այդպիսի բազում ընտանիքներից էր Հաղթության շրջանի Մեծ Թաղեր գյուղի Բ. Չիտչյանի ընտանիքը: 80-ամյա Չիտչյանի համբավը տարածված էր նաև Ղարաբաղից դուրս: Նա նվագում էր արցախցու սիրած երաժշտական գործիքներ՝ զուռնա, սրինգ և դուդուկ: Երաժշտասեր էին նաև շոշեցի Երամիշյանների, խերխանցի Միրզոյանների, նորշենցի Դանիելյանների, ստեփանակերտցի Առաքելյանների ընտանիքները, որոնք կարծես շարունակում էին Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի (Տմբալա-Խաչանի) ձևավորած ավանդույթները:

Համաշխարհային համբավ էր ձեռք բերել մարտակերտցի Թամարա Պետրոսյանը (Թամարա Խանում): Նա համերգային ծրագրով ելույթ է ունեցել Ավստրիայում, Անգլիայում, Հունաստանում, Չինաստանում, Ֆրանսիայում: Նա իր 50-ամյակի առթիվ ելույթ ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի մի շարք գյուղերում [Կարապետյան Սուր., 1962, 36]:

Կերպարվեստ, քանդակագործություն, ճարտարապետություն, քաղաքաշինություն

Շուշեցի նկարիչներ Ստեփան Աղաջանյանի և Միքայել Արուտչյանի, քանդակագործներ Հակոբ Գյուրջյանի և Սարգիս Բաղդասարյանի արվեստը հանրաճանաչ է ոչ միայն Հայաստանում:

Խորհրդային շրջանում շինարարական աշխատանքները հիմնականում կատարվել են Ստեփանակերտում, որը մարզի կենտրոնն էր: 1929-30 թվականներին հարց դրվեց քաղաքի կառուցման համար:

Ստեփանակերտ քաղաքի գլխավոր նախագծի աշխատանքները սկսվեցին 1938 թվականից: Նույն թվականի սեպտեմբերի 10-ին կնքվեց համաձայնագիր քաղաքում շինարարական աշխատանքներ սկսելու համար (ճարտարապետ Ա. Ժ. Սրբոյանիկ, ինժեներ-տնտեսագետ Ս. Ն. Ռամմ, նախագծի հեղինակներ Ն. Գ. Կաց, Ն.Ա. Նիկիտինա, Տ. Յ. Սրժևա և Ս. Ա. Ֆիգարովա) [Պապուխյան Ն., 1972, 25]:

Առաջին հերթին կառուցվեցին մշակութային հիմնարկություններ, արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Ըստ նախագծի պետք է մշակութային հիմնարկությունները կառուցվեին այնպես, որ լրացնեին միմյանց, իսկ արդյունաբերական ձեռնարկությունները տեղ գտնեին ծայրամասային շրջաններում:

Իր ճարտարապետական ձևավորմամբ աչքի էին ընկնում թատրոնի, մարզային գրադարանի, երաժշտական ուսումնարանի, կուլտուրայի տան ձևերային երկու ու ամառային մեկ կինոթատրոնների, երկրագիտական թանգարանի, ինչպես նաև Արթիկի տուֆից կառուցված բազմաբնակարանային շենքերը:

Թանգարան ու գրադարան

Առանձնակի ուշադրության են արժանի մարզում գործող ճարտարապետական և լուսավորչական նշանակություն ունեցող երկու օբյեկտները՝ թանգարանը և մարզային գրադարանը:

Թանգարանը երկրամասի գիտական, մշակութային, ազգագրական կարևոր օջախներից էր: Այն հիմնադրվել է 1938 թվականին:

Մարգային գրադարանի պատմությունը կապված է Ինքնավար Մարզի ստեղծման ժամանակաշրջանի հետ: 1924 թ. դեկտեմբերին մարզկենտրոնի աշխատավորության պահանջով ԼՂԻՄ-ի ժողկոմսովետի և լուսավորության մարգային բաժնի որոշմամբ բացվում է Մ. Գորկու անվան մարգային գրադարանը (հետագայում՝ Մ. Մաշտոցի անվան հանրային գրադարան) [Կարապետյան Սուր., 1962, 5]: Նույն թվականին խրճիթ-ընթերցարաններ, ակումբներ են բացվել նաև Ճարտար, Տումի, Այգեստան (Բալուջա) և մյուս գյուղերում: 1940-ին մարզի գյուղական բնակավայրերում գործում էին 15 գրադարան, 45 խրճիթ-ընթերցարան: Գրադարանի հիմնադրման առաջին տարում նրա ֆոնդում կար ընդամենը 2097, իսկ արդեն 1945-ին՝ 12413 կտոր գիրք: 1925 թվականից գրքային ֆոնդը սկսում էր հարստանալ պետության կողմից հատկացված միջոցներով, ինչպես նաև նվիրատվությունների միջոցով: Օրինակ, գյուղատնտեսական գիտությունների թեկնածու Ահարոն Մովսիսյանը Մոսկվայից ուղարկել է 300 կտոր մասնագիտական գրականություն: Այդպիսով, գրքային ֆոնդը հարստանում էր ծննդով արցախցի գիտնականների աշխատությունների հաշվին: Գրադարանի ստեղծման առաջին նախաձեռնողները եղել են Արմենակ Կարակոզովը, Շահեն Պողոսբեկյանը, Սերգեյ Հարությունյանը և ուրիշներ: Գրականության հարստացման հետ մեկտեղ ավելանում էր նաև աշխատողների ու ընթերցողների թիվը:

Եզրակացություն

Այսպիսով, ԼՂԻՄ-ի գոյության տարիներին՝ ընդհանրապես, և 1920-1940-ական թվականներին՝ մասնավորապես, հայ մտավորականությունը մեծ ջանքերի ու արհեստական խոչընդոտների հաղթահարմամբ է կարողացել քաղաքակիրթ աշխարհին ներկայացնել պատմական Արցախում արարված հայկական մշակութային արժեքները:

Ինքնավարության կարգավիճակը անտեսելով՝ ադրբեջանական իշխանությունները խտրական քաղաքականություն են իրականացրել, կիրառել հնարավոր ամեն տեսակի ճնշումներ: Սպիտակ գենոցիդի սլաքը ուղղված էր նաև հայկական մշակույթի դեմ: Ադրբեջանական վայ-գիտնականները փորձում էին դարերի ընթացքում արցախցիների ստեղծած հայկական մշակութային արժեքները դարձնել աղվանական, ապա՝ ադրբեջանական: Եվ այդ քաղաքականությունը նպատակաուղղված էր Ադրբեջանի մատաղ սերնդին համոզելուն, որ «Ղարաբաղը իբր Հայաստանի անբաժանելի մասը չէ, որ խաչքարը խաչդաշ է, հայերը եկվորներ են»: Ոտնահարվում էին արցախցիների տարրական իրավունքները: Իսկ դրանց պաշտպանության ցանկացած փորձ որակվում էր որպես ազգայնամոլության արտահայտություն: Հայատյացության տասնամյակների քաղաքականությամբ դաստիարակվեց հայատյաց ու մոլեռանդ մի սերունդ Արցախի դեմ ագրեսիա իրականացնելու և բռնազավթելու նպատակով: Ահավասիկ, այդ չարանենգ նպատակի կանխարգելման առաքելությունն էին իրականացնում Արցախի ՊԲ զորամասերը ադրբեջանցի զավթիչներից պատմական Հայաստանի երբեմնի տարածքներն ազատագրելիս ու թշնամու վտանգավոր կրակակետերը հաջորդաբար ճնշելիս: Դժբախտաբար, դեպքերը հետագայում զարգացան հայկական պետականության համար բացասական հունով և չհաջողվեց պահել ու պահպանել 1991-1994 թթ. ռազմական հաջողությունների արդյունքները: Արցախի հարուստ մշակույթի խորհրդային շրջանի մշակութային ժառանգության մասին վերոշարադրյալ փաստերը թերևս ներկա սերնդին անդադար հիշեցնեն, որ Արցախի ազատագրումը հրատապ է ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանական-անվտանգային ու ռազմաքաղաքական առաջնահերթությունների առումով, այլ նաև հայկական մշակույթի կարևորագույն արեալներից մեկի՝ Հայոց Արևելից կողմանց հայ բնակչությանն իր բնօրրանը անհապաղ վերադարձնելու անհրաժեշտությունից ելնելով:

SUMMARY

Resisting the aggression of the Azerbaijani Armed Forces and pursuing the enemy fleeing from the battlefield, the Artsakh Self-Defence Forces in 1991-1994 liberated the territories of the historical Syunik, Artsakh and Utik provinces, which had been illegally annexed to Soviet Azerbaijan. The latter, continuing the Turkish policy of Armenocide in Transcaucasia, depatriated the autochthonous Armenian population by criminal methods of massacres, ethnic cleansing and forced religious conversion, mercilessly destroyed or usurped in the occupied settlements the centuries-old heritage of Armenian culture, which for centuries had served to preserve the national identity of the autochthonous Armenian population of Artsakh.

The purpose of reinterpreting the cultural heritage of the Soviet period is to emphasise the urgency of liberating historical Artsakh based on Armenia's defence, security and military-political priorities and the need for the immediate return of the Armenian population in one of the most important territories of Armenian culture.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. «Վաճառ» գիտական կենտրոնի արխիվ (ԿԳԿԱ), Ֆոնդ N 79 (Կրթությունը և գիտությունը Արցախում), Գործ N 11 (Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական կրթության մարզային բաժին), թթ. 1-283:
2. Karapetian S. Armenian cultural monuments in the region of Karabakh, RAA scientific research series book 3, Yerevan, “Gitutyun,” 2001, 272 pp. [Electronic Publication] URL: <https://raa-am.org/wp-content/uploads/2021/11/ARMENIAN-CULTURAL-MONUMENTS-IN-THE-REGION-OFKARABAKH.pdf>, 29.03.2024.
3. Арутюнян Ю., Мгдесян А. О деятельности ОБЛОНО Нагорно-Карабахской Автономной Области в 1923–1926 гг. (Документы) // «Վաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք), 2014, Գիրք 8 (95-106), Շուշի, «Վաճառ» գիտական կենտրոնի հրատարակչություն, 2017, էջ 109-164:
4. Заргарян Р. Столетнее уничтожение Азербайджаном цивилизационного наследия Арцаха [Электронный ресурс] URL: https://russia-armenia.info/node/75469?fbclid=IwAR0ZIINO-vPY7r7wg4LUTSDZtfqxJjU5rXYAFAomhoEdaeR9psNTe5se_P4_aem_AU2W5dOhARyR0moSXjhbHjX0f8tlq-zZLQ1TjFhas43Dcg1XGmzbqhrzvpUF_1dKsj5Ij3dJt_Cnizw-HcQakhMF, 29.03.2024.
5. Карапетян С. Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха, Ереван, «Гитутюн» НАН РА, 2000, 240 с. [Электронный ресурс] URL: <https://inlnk.ru/Vozza6>, 29.03.2024.
6. Мкртчян Ш. Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ред. В. М. Арутюнян, Б. А. Улубабян; пер. с арм. Л. Р. Багдасарян, Г. Л. Петросяна, Н. А. Аракелян, Ереван, «Айастан», 1989, 360 с.
7. Мкртчян Ш. Сокровища Арцаха: Географические сведения. Историко-культурный очерк. Карты, археология, архитектура. Эпиграфика, фреска, пейзаж. Поселения, этнография. Декоративное искусство. Миниатюра, Ереван, Тигран Мец, 2000, 271 с.
8. Ալավերդյան Ի. Ստեփանակերտի Մ. Գորկու անվան պետական հայկական դրամատիկ թատրոն, Բաքու, «Իշրգ», 1982, 78 էջ:
9. Այվազյան Ս., Կարապետյան, Ս. Դադի վանքի վերականգնումը, 1997-2011 թթ. = Реставрация монастыря Дад (Дади Ванк). 1997–2011 гг. = The restoration of the monastery of Dad. (1997 to 2011) / RAA Գիտական ուսումնասիրություններ, Գիրք ԺԷ, Երևան, ՀՃՈԻ հրատարակչություն, 2015, 112 էջ:
10. Ասրյան Գ. (սարկավագ) Արցախի թեմը Խորհրդային Ադրբեջանի բռնաճնշումների կիզակետում 1920-1933 թթ. // 21-րդ ԴԱԳ, 2016, N 5 (69), էջ 97-110, [Էլեկտրոնային հրատարակչություն] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/artsakh-diocese-as-a-target-for-repressions-of-soviet-azerbaijan-in-1920-1933/viewer>; 29.03.2024:
11. Ավագյան Ս. Սովետական Ղարաբաղի մամուլը, Բաքու, Ադր. պետ. հրատ., 1963, 82 էջ:

12. Ավագյան Ս. Արցախը հայ մշակույթի կարևորագույն օջախ, Երևան, «Գիտելիք», 1991, 198 էջ:
13. Ավագյան Ս. Էջեր Լեոնային Ղարաբաղի կուլտուր-կրթական կյանքի պատմությունից, Երևան, «Հայաստան», 1982, 108 էջ:
14. Ավագյան Ս. Նյութեր Ղարաբաղի նախասովետական շրջանի մամուլի պատմությունից, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1969, 232 էջ:
15. Բարխուդարյան Ս. Դիվան հայ վիմագրության: Պր. 5-րդ: Արցախ / Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 350 էջ:
16. Բարխուտարեանց Ս. Արցախ, Բագու, Տպարան «ԱԸՕԸ», 1895, 461 էջ:
17. Դիլանյան Ա. Ինքնություն, հուշարձան, վանդալիզմ (Ադրբեջանի և Թուրքիայի օրինակով) // «Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական գտումների քաղաքականությունը Լեոնային Ղարաբաղի դեմ, 2010 թ. մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում և Շուշիում կայացած միջազգային գիտագործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ, Խմբ. ՝ Մ. Ա. Հարությունյան, «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք), Գիրք 4 (47-58), Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2010, էջ 150-159:
18. Լուսավորության գործը Ինքնավար Լեոնային Ղարաբաղում 1923-23 ուս. տարում և մոտ ապագայի գործունեության սխեման // Խորհրդային Ղարաբաղ (ԱԿԿ Ղարաբաղի շրջանային կոմիտեի և կենտ. գործկոմի օրգան), 1924 թ. 17 օգոստոսի, N 11, էջ 2-4: [Էլեկտրոնային հրատարակություն] URL: https://tert.nla.am/archive/NLA%20TERT/xorhrdayinxarabax/1924/11_ocr.pdf, 29.03.2024:
19. Խորհրդային Ղարաբաղ, 1933, N 189, 23 օգոստոսի:
20. Կարապետյան Սամվել Ադրբեջանը քաղաքակրթությունից դուրս, Երևան, Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2017, 172 էջ:
21. Կարապետյան Սամվել Հյուսիսային Արցախ = Northern Artsakh = Северный Арцах / RAA գիտական ուսումնասիրություններ: Գիրք 2, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2004, 584 էջ:
22. Կարապետյան Սամվել Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999, 288 էջ:
23. Կարապետյան Սուր. Լեոնային Ղարաբաղի Մ. Գորկու անվան մարզային գրադարանում, Ստեփանակերտ, 1962, Ա.հ., 54 էջ, 19 թերթ նկ.:
24. Հակոբյան Հ. Արցախի միջնադարյան արվեստը = Искусство средневекового Арцаха = The Medieval Art of Artsakh, Երևան, Պարբերական, 1991, 96 էջ:
25. Հայ մշակույթը՝ Ադրբեջանի ազդեցության օբյեկտ, «ԼՂ հանրապետություն», 1997, 10 մայիսի:
26. Հասրաթյան Մ. Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը = Арцахская школа армянской архитектуры, պատ. խմբ. ՝ Հարությունյան Վ., Երևան, ՀԳԱ հրատ, 1992, 121 էջ, 19 թերթ նկ.:
27. Հարությունյան Գ. Ժողովրդական կրթության զարգացումը Լեոնային Ղարաբաղում, Երևան, «Լույս», 1985, 164 էջ:
28. Հարությունյան Մ. Արցախի պարբերական մամուլի պատմությունից: Արցախի պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1874-2009 թթ.), Պատմաքննական ներածությամբ, ծանոթագրություններով, մեկնաբանություններով, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլուս», 2010, 240 էջ:
29. Հարությունյան Մ. Հայ նորագույն թատրոնն Ադրբեջանում (1920-1970), Երևան, ՀԹԸ, 1972, 248 էջ:
30. Ղուլյան Ա. Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2001, 188 էջ:

31. Մինասյան Թ. Արցախի գրչության կենտրոնները, ալբոմ-ուսումնասիրություն, Երևան, «Նաիրի», 2015, 220 էջ:
32. Մկրտչյան Շ. Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները = Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Երևան, 2-րդ վերամշ. և լրաց. հրատ., Երևան, «Հայաստան», 1985, 356 էջ:
33. Ոսկեան Հ. Արցախի վանքերը = Die kloster von Artzakh / Վիեննա, տպ. Միլիթարեան, 1953, 256 էջ:
34. Պապուխյան Ն. Ծ. Ստեփանակերտի կառուցապատման առանձնահատկությունները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1972, N 5, 24-34:
35. Պարսամյան Ս. Ադրբեջանի կողմից իրագործված հայկական հուշարձանների ոչնչացումը որպես մշակութային ցեղասպանություն // «Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական զտումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ, 2010 թ. մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում և Շուշիում կայացած միջազգային գիտագործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ, Խմբ. ՝ Մ. Հարությունյան, «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք), Գիրք 4 (47-58), Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2010, էջ 160-171:
36. Պետրոսյան Գ. Մշակույթ. այսօրը և հեռանկարները, «Խորհրդային Ղարաբաղ», N 86, 1990 թ. 15 մայիսի:
37. Պետրոսյան Հ. Մշակութային էթնոցիդն Արցախում (մշակութային ժառանգության բռնա-յուրացման մեխանիզմը) // «Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական զտումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ, 2010 թ. մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում և Շուշիում կայացած միջազգային գիտագործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ, Խմբ. ՝ Մ. Ա. Հարությունյան, «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք), Գիրք 4 (47-58), Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2010, էջ 137-149:
38. Սովետական Ղարաբաղ, 1971, N 95, 24 ապրիլի:
39. Ստեփանակերտ (Քաղաքապետարանի պաշտոնաթերթ), 2000, N 29, 27 սեպտեմբերի: